

Impact Factor-8.575 (SJIF)

ISSN-2278-9308

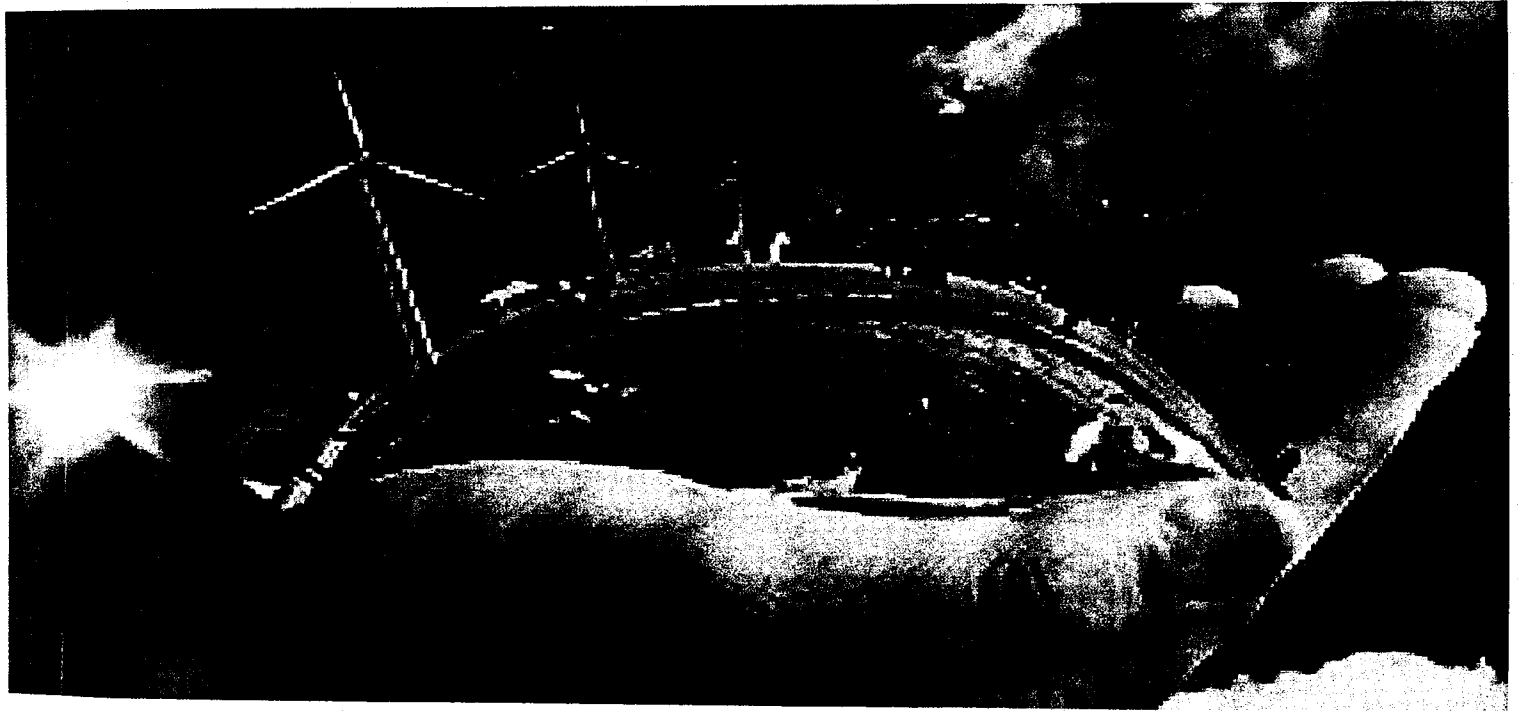
B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refreed Indexed
Multidisciplinary International Research Journal

FEBRUARY 2023

(CCCLXXXVIII) 388 (D)

ENVIRONMENT : ISSUES, CHALLENGES AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Chief Editor

Prof. Virag S. Gawande

Director

Aadhar Social

Research & Development

Training Institute Amravati

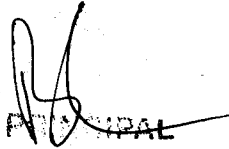
Editor

Dr.Mukte R.D.

Head Department of Economics.

Shivaji College, Hingoli

Tq.Dist.Hingoli (MS)

SHIVAJI COLLEGE, HINGOLI

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar PUBLICATIONS

पर्यावरण : मानव आणि शाश्वत विकास**प्रा.के.जे.खंदारे**

लोकप्रशासन विभागप्रमुख शिवाजी महाविद्यालय, हिंगोली

प्रस्तावना

सामान्यतः पर्यावरणाची व्याख्या माणसाच्या संदर्भात केली जाते आणि मनुष्याला स्वतंत्र अस्तित्व म्हणून घोषित केले जाते आणि त्याच्या सभोवतालच्या इतर सर्व गोष्टींना त्याचे पर्यावरण म्हणून घोषित केले जाते. परंतु येथे हे देखील नमूद करणे आवश्यक आहे की या पृथ्वीवर अजूनही अनेक मानवी सभ्यता आहेत, ज्या स्वतःला पर्यावरणापासून वेगळे मानत नाहीत आणि त्यांच्या दृष्टीने संपूर्ण निसर्ग हा एक घटक आहे, ज्याचा माणूस देखील एक भाग आहे. मानव ज्यांना पर्यावरणासाठी परके मानले जाते ते असे आहेत जे तंत्रज्ञानाच्या दृष्टीने प्रगत आहेत आणि विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या व्यापक वापराने त्यांच्या नैसर्गिक परिस्थितीत लक्षणीय बदल करण्यात सक्षम आहेत. मानवी हस्तक्षेपाच्या आधारावर, पर्यावरणाचे नैसर्गिक किंवा नैसर्गिक वातावरण आणि मानवनिर्मित वातावरण अशा दोन विभागांमध्ये विभागणी केली जाते. कुठेही सापडत नाही. ही विभागणी केवळ नैसर्गिक प्रक्रिया आणि परिस्थितींमध्ये मानवी हस्तक्षेपाचे प्रमाण दर्शवते. इकोलॉजी आणि पर्यावरणीय भूगोल मध्ये, नैसर्गिक पर्यावरण हा शब्द निवासस्थानासाठी देखील वापरला जातो. तांत्रिक माणसाच्या आर्थिक उद्देशासाठी आणि जीवनातील विलासी उद्दिष्टांसाठी निसर्गाशी व्यापक छेडछाड करण्याच्या कारवायांमुळे नैसर्गिक पर्यावरणाचा समतोल बिघडला आहे, ज्यामुळे नैसर्गिक व्यवस्था किंवा प्रणालीच्या अस्तित्वाला धोका निर्माण झाला आहे. अशा समस्यांना पर्यावरणाचा न्हास म्हणतात. प्रदूषण, हवामान बदल इत्यादी पर्यावरणीय समस्या मानवाला त्यांच्या जीवनशैलीबद्दल पुनर्विचार करण्यास प्रवृत्त करत आहेत आणि आता पर्यावरण संरक्षण आणि पर्यावरण व्यवस्थापन यावर चर्चा सुरू आहे. आर्थिक आणि राजकीय हितसंबंधांच्या संघर्षात असलेले वातावरण आणि मानवाला आपल्या पर्यावरणाची किती जाणीव आहे, हे आजचे ज्वलंत प्रश्न आहेत. आपल्या आजूबाजूला पृथ्वीवर आढळणारा जमीन, पाणी, हवा, झाडे, वनस्पती आणि प्राणी यांचा समूह. पर्यावरण पर्यावरणाचे हे जैविक आणि अजैविक घटक एकमेकांशी संवाद साधतात. ही संपूर्ण प्रक्रिया एका प्रणालीमध्ये स्थापित केली जाते. ज्याला आपण परिसंस्था म्हणून ओळखतो.

उद्देश :

1. पर्यावरण संकल्यनेचा अभ्यास करणे.
2. पर्यावरणाचा मानवी जीवनावरील परीणाम जाणून घेणे.

पर्यावरण शब्द व्युत्पत्ती

पर्यावरण हा शब्द संस्कृत उपसर्ग 'परी' (आजूबाजूला) आणि 'अवरण' वरून आला आहे ज्याचा अर्थ एखाद्या व्यक्तीला किंवा सजीवांच्या सभोवतालच्या गोष्टींचा समूह आहे. पर्यावरण आणि भूगोल मध्ये, हा शब्द इंग्रजी पर्यावरणासाठी समानार्थी शब्द म्हणून वापरला जातो. पर्यावरण हा इंग्रजी शब्द वरील इकोलॉजीच्या अर्थाने नंतर वापरला गेला आणि सुरुवातीला आसपासच्या सामान्य परिस्थितीचा संदर्भ देण्यासाठी वापरला गेला.

पर्यावरण आणि मानव

पर्यावरण म्हणजे आपल्या जवळ असलेला निसर्गाचा भाग. आणि आपण म्हणजे मानव ह्या विराट व अनंत पसरलेल्या व्यवस्थेमधील एक छोटे कण मात्र आहोत. आज पर्यावरणात अनेक ठिकाणी उद्रेक होताना दिसतात. देशामध्ये अनेक ठिकाणी दुष्काळ पसरला आहे, पहाडामध्ये वणवे पेटत आहेत आणि संपूर्ण जगात कुठे भूकंप येत आहेत, कुठे वादळ तर कुठे लँडस्लाईड. आपल्या देशाच्या संदर्भात दुष्काळाची समस्या अगदी गंभीर स्थितीत आहे. निसर्ग म्हणजेच प्रकृती सर्वांत मोठी व्यवस्था आहे. भगवान बुद्धांचं एक वचन आठवतं. धम्मपदामध्ये त्यांनी म्हंटलं आहे की, मानव मध्य देशामध्ये आहे. त्याचा अर्थ मानव ह्या सर्व अस्तित्वाच्या मध्यामध्ये आहे. ह्याला आजच्या वैज्ञानिक भाषेत सांगायचं तर सर्वांत सूक्ष्म वस्तु- अणू किंवा अणूचाही मूळ कण आणि सर्वांत मोठे विश्व- अनंत पसरलेलं ह्या दोन टोकांच्या बरोबर मध्यभागी मानव आहे. मानव अणूपेक्षा तितकाच मोठा आहे जितकं विश्व मानवापेक्षा मोठे आहे.

मानवाचे पर्यावरणीय ज्ञान

आज पर्यावरण हा केवळ महत्त्वाचा प्रश्न नसून एक ज्वलंत प्रश्न बनला आहे, परंतु आज त्याबाबत लोकांमध्ये जागरूकता निर्माण झाली आहे. ग्रामीण समाज सोडला तर महानगरीय जीवनात त्याबद्दल विशेष कुतूहल नाही. परिणामी पर्यावरण संरक्षण हा केवळ सरकारी अर्जेडा बनला आहे. हा प्रश्न असताना संपूर्ण समाजाशी अतिशय जवळचे नाते आहे. जोपर्यंत लोकांमध्ये नैसर्गिक आत्मीयता निर्माण होत नाही तोपर्यंत पर्यावरण संरक्षण हे दूरचे स्वप्नच राहिल. पर्यावरणाचा थेट संबंध निसर्गाशी आहे. आपल्या वातावरणात, आपल्याला विविध प्रकारचे प्राणी, वनस्पती आणि झाडे आणि इतर सजीव आणि निर्जीव वस्तू आढळतात. हे सर्व मिळून पर्यावरणाची निर्मिती होते. भौतिकशास्त्र, रसायनशास्त्र आणि जीवशास्त्र अशा विज्ञानाच्या विविध शाखांमध्ये त्या विषयाची मूलभूत तत्त्वे आणि त्यांच्याशी संबंधित व्यावहारिक विषयांचा अभ्यास केला जातो. परंतु आजच्या काळाची गरज आहे की पर्यावरणाच्या सविस्तर अभ्यासासोबतच त्यासंबंधीच्या व्यावहारिक ज्ञानावरही भर दिला गेला पाहिजे. पर्यावरणाशी संबंधित समस्या आधुनिक समाजाला मोठ्या प्रमाणावर शिकवल्या गेल्या पाहिजेत. यासोबतच याला तोंड देण्यासाठी प्रतिबंधात्मक उपायांची माहितीही आवश्यक आहे. आजच्या यंत्रयुगात आपण अशा परिस्थितीतून जात आहोत. संपूर्ण पर्यावरणाचा नाश करण्याचा शाप म्हणून प्रदूषण आपल्यासमोर उभे आहे. संपूर्ण जग गंभीर आव्हानाच्या काळातून जात आहे. आपल्याकडे पर्यावरणाशी संबंधित अभ्यास सामग्रीची कमतरता असली तरी संदर्भ साहित्याची कमतरता नाही. खरं तर, पर्यावरणाशी संबंधित उपलब्ध ज्ञान व्यावहारिक बनवण्याची गरज आहे जेणेकरून जनतेला समस्या सहजपणे समजू शकेल. अशा विचित्र परिस्थितीत समाजाने आपले कर्तव्य व जबाबदारी ओळखणे गरजेचे आहे. अशा प्रकारे समाजात पर्यावरण जागृती निर्माण होऊ शकते. खरे तर सजीव आणि निर्जीव हे दोन घटक मिळून निसर्ग बनतो. हवा, पाणी आणि जमीन निर्जीव घटकांमध्ये येतात तर प्राणी-जगत आणि वनस्पती-जगत एकत्र करून सजीवांची निर्मिती होते. या घटकांमधील महत्त्वाचा संबंध म्हणजे ते त्यांच्या जगण्यासाठी एकमेकांवर अवलंबून असतात. जरी मनुष्य हा सजीव जगातील सर्वात जागरूक आणि संवेदनशील प्राणी आहे, तरीही तो त्याच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी इतर सजीव प्राणी, वनस्पती, हवा, पाणी आणि जमीन यावर अवलंबून असतो. मानवी वातावरणात आढळणारे जीव, वनस्पती, हवा, पाणी आणि जमीन हे पर्यावरण तयार करतात.

शिक्षणाद्वारे पर्यावरणाचे ज्ञान हे मानवी जीवनाच्या बहुआयामी विकासाचे एक शक्तिशाली साधन आहे. एखाद्या व्यक्तीमध्ये शारीरिक, मानसिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आध्यात्मिक बुद्धिमत्ता आणि परिपक्वता आणणे हा त्याचा मुख्य उद्देश आहे. शिक्षणाची उद्दिष्टे पूर्ण करण्यासाठी नैसर्गिक वातावरणाचे ज्ञान आवश्यक आहे. नैसर्गिक पर्यावरणाविषयी जाणून घेण्याची परंपरा भारतीय संस्कृतीत सुरुवातीपासून आहे. पण आजच्या भौतिकवादी युगात परिस्थिती वेगळी होत आहे. एकीकडे विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या विविध क्षेत्रात नवनवीन शोध होत आहेत. तर दुसरीकडे मानवी पर्यावरणावरही त्याच वेगाने परिणाम होत आहे. येणाऱ्या पिढीला शिक्षणाच्या माध्यमातून पर्यावरणात होणाऱ्या बदलांची माहिती मिळणे आवश्यक आहे. पर्यावरण आणि शिक्षण यांच्यातील आंतरसंबंधांचे ज्ञान प्राप्त करून कोणतीही व्यक्ती या दिशेने अनेक महत्त्वाच्या गोष्टी करू शकते. पर्यावरणाचा विज्ञानाशी खोलवर संबंध आहे, परंतु त्याच्या शिक्षणात कोणतीही वैज्ञानिक गुंतागुंत नाही. निसर्ग आणि पर्यावरणविषयक ज्ञान विद्यार्थ्यांना सोप्या आणि सोप्या भाषेत समजावून सांगितले पाहिजे. सुरुवातीला, हे ज्ञान केवळ प्रास्ताविक पद्धतीने पृष्ठभागावर असले पाहिजे. पुढे त्याच्या तांत्रिक बाबींचा विचार केला पाहिजे. मानवी सुरक्षेसाठी शैक्षणिक क्षेत्रातील पर्यावरणाचे ज्ञान आवश्यक आहे.

माणसे आपल्या सभोवतालचे आवरण नष्ट करण्याच्या शक्य ते सर्व प्रयत्नात गुंतलेली असतात, पर्यावरणाचे रक्षण फक्त मनात असते. नागरीकरण आणि औद्योगिकीकरणामुळे पर्यावरणाचे अधिकाधिक शोषण होत असून त्याचा थेट परिणाम म्हणजे पर्यावरणाचा समतोल बिघडत असून त्यामुळे कुठेतरी दुष्काळ, अतिवृष्टी अशा समस्या निर्माण होत आहेत. कालपर्यंत जी जमीन सुपीक होती ती आज पाहिली तर त्यात चांगले पीक आले नाही आणि येणाऱ्या काळात ती नापीक होईल असे वाटते. पर्यावरणाचा समतोल राखण्यासाठी आपण सर्वांनी मिळून पावले उचलली पाहिजेत, अन्यथा आपली वसुंधरा नावाची पृथ्वी एके दिवशी नापीक होईल आणि त्यामुळे जीवन संपेल आणि ती पुन्हा तीच आकाशी पिंड बनेल.

शाश्वत विकास

शाश्वत विकासाचे उद्दिष्ट मानवी विकासाची उद्दिष्टे पूर्ण करणे आणि मानवांना आवश्यक नैसर्गिक संसाधने आणि परिसंस्था सेवा प्रदान करण्यासाठी नैसर्गिक प्रणाली सक्षम करणे आहे. जिथे राहण्याची परिस्थिती आणि संसाधने ग्रहांची अखंडता आणि नैसर्गिक व्यवस्थेची स्थिरता कमी न करता मानवी गरजा पूर्ण करतात. 1987 मधील ब्रुंडलँड अहवालाने शाश्वत विकासाची व्याख्या "भविष्यातील पिढ्यांच्या स्वतःच्या गरजा पूर्ण करण्याच्या क्षमतेशी तडजोड न करता सध्याच्या पिढीच्या गरजा पूर्ण करणारा विकास" अशी केली आहे. शाश्वत विकासाची संकल्पना आर्थिक विकास, सामाजिक विकास आणि भावी पिढ्यांसाठी पर्यावरण संरक्षण यावर केंद्रित आहे. गरिबी, असमानता, हवामान बदल, पर्यावरणाचा ऱ्हास, शांतता आणि न्याय यासह जागतिक आव्हानांना संबोधित करतात. शाश्वत विकास हा शाश्वततेच्या मानक संकल्पनेशी जोडलेला आहे. "शाश्वततेचा विचार अनेकदा दीर्घकालीन उद्दिष्ट (म्हणजे अधिक शाश्वत जग) म्हणून केला जातो, तर शाश्वत विकास हा तो साध्य करण्यासाठी अनेक प्रक्रिया आणि मार्गांचा संदर्भ देतो." शाश्वत विकासाच्या संकल्पनेवर विविध प्रकारे टीका केली जाते. काहीजण याला विरोधाभासात्मक पाहतात आणि विकासाला मूलतःच टिकाऊ मानतात, तर इतर आतापर्यंत साध्य झालेल्या प्रगतीच्या अभावामुळे निराश आहेत. समस्येचा एक भाग असा आहे की "विकास" स्वतःच सुसंगतपणे परिभाषित केलेला नाही. शाश्वत विकास म्हणजे भविष्यातील पिढ्यांच्या स्वतःच्या गरजा पूर्ण करण्याच्या क्षमतेशी तडजोड न करता वर्तमान गरजा पूर्ण करणारा विकास. टिकाऊपणा हे एक सामाजिक उद्दिष्ट आहे जे लोकांच्या दीर्घकाळ पृथ्वीवर सुरक्षितपणे सह-अस्तित्वात राहण्याच्या क्षमतेशी संबंधित आहे. शाश्वततेच्या विशिष्ट व्याख्येवर सहमत होणे कठीण आहे आणि साहित्य, संदर्भ आणि वेळेनुसार त्या बदलल्या आहेत.

टिकाऊपणाचे सामान्यतः तीन आयाम असे वर्णन केले जाते : पर्यावरणीय, आर्थिक आणि सामाजिक. अनेक प्रकाशने असे नमूद करतात की पर्यावरणीय परिमाण सर्वात महत्वाचे आहे. या कारणास्तव, दैनंदिन वापरात, "शाश्वतता" बहुतेकदा मुख्य पर्यावरणीय समस्या, जसे की हवामान बदल, जैवविविधतेचे नुकसान, इकोसिस्टम सेवांचे नुकसान, जमिनीचा ऱ्हास आणि वायू आणि जल प्रदूषण यांचा सामना करण्यावर लक्ष केंद्रित करते. शाश्वततेच्या संकल्पनेचा उपयोग जागतिक, राष्ट्रीय आणि वैयक्तिक स्तरावरील निर्णयांचे मार्गदर्शन करण्यासाठी केला जाऊ शकतो.

शाश्वत विकासाचे मूळ शाश्वत वन व्यवस्थापनाशी संबंधित कल्पनांमध्ये आहे, जे 17व्या आणि 18 व्या शतकात युरोपमध्ये विकसित झाले होते. इंग्लंडमधील लाकूड संसाधनांच्या ऱ्हासाच्या वाढत्या जागरूकतेला प्रतिसाद म्हणून, जॉन एव्हलिनने आपल्या 1662 च्या सिल्व्वा निबंधात असा युक्तिवाद केला की, "नैसर्गिक संसाधनांचे विनाशकारी अतिशोषण थांबवण्यासाठी झाडे पेरणे आणि लागवड करणे हे प्रत्येक जमीन मालकाचे राष्ट्रीय कर्तव्य मानले गेले पाहिजे."

सारांश

पर्यावरण हे त्याच्या संपूर्णतेमध्ये एक एकक आहे ज्यामध्ये अजैविक आणि जैविक घटक विविध परस्परसंवादाद्वारे एकमेकांशी संबंधित आणि एकमेकांशी जोडलेले आहेत. यातील हे वैशिष्ट्य त्याला परिसंस्थेचे स्वरूप देते. कारण इकोसिस्टम किंवा इकोसिस्टमला पृथ्वीच्या क्षेत्रातील सर्व जैविक आणि अजैविक घटकांचा परस्परसंबंधित संच म्हणतात. म्हणून, पर्यावरण देखील एक परिसंस्था आहे. बायोस्फियर हे प्रमाणाच्या दृष्टीने पृथ्वीवरील सर्वात मोठे परिसंस्था मानले जाते. बायोस्फियर हा पृथ्वीचा तो भाग आहे ज्यामध्ये सजीव प्राणी आढळतात आणि ते लिथोस्फियर, हायड्रोस्फियर आणि वातावरण व्यापते. संपूर्ण पार्थिव पर्यावरण देखील या घटकांनी बनलेले आहे, म्हणून या अर्थाने, जागतिक पर्यावरण, जीवमंडल आणि स्थलीय परिसंस्था एकमेकांचे समानार्थी बनतात. असे मानले जाते की पृथ्वीच्या वातावरणाची सध्याची रचना आणि त्यात ऑक्सिजनचे सध्याचे प्रमाण हे पृथ्वीवरील जीवनाचे कारण नाही तर त्याचा परिणाम देखील आहे. प्रकाशसंश्लेषण, जी एक जैविक प्रक्रिया आहे, ती पृथ्वीच्या वातावरणाच्या निर्मितीवर परिणाम करणारी एक महत्वाची प्रक्रिया आहे.

संदर्भ सुची

7. अग्रवाल, अरुण.,(2005).,"पर्यावरण:समुदाय, अंतरंग सरकार, आणि कुमाऊँ, भारतातील पर्यावरणीय विषयांची निर्मिती." वर्तमान मानववंशशास्त्र,161
8. लाटकर, एस.आर., आपटे ए.एस.,(1998),नागपूर,विद्या प्रकाशन,42
9. तरुण भारत, 14-Aug-2022
10. देसाई, रेणू. 2012. "हिंदुत्वाच्या काळात उद्योजक शहरीवाद: अहमदाबादमधील सिटी इन्जिनियरिंग, प्लेस मार्केटिंग आणि नागरिकत्व."31-57
11. देसाई, रेणू आणि रोमोला सन्याल. 2012. "परिचय. नागरीकरण नागरिकत्व: भारतीय शहरांमध्ये स्पर्धात्मक जागा." 28

PRINCIPAL
Shivaji College, HINGOL